

(Миколаїв)

#### ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ БІЛІНГВІЗМУ

У статті розглянуто основні підходи до визначення поняття “білінгвізм” (“двомовність”), наведено перелік критеріїв класифікації двомовності в контексті соціолінгвістичного та психолінгвістичного аспектів її вивчення, а також висвітлено основні суміжні з білінгвізмом поняття в руслі соціолінгвістики.

Ключові слова: білінгвізм, диглосія, мовний контакт, інтерференція.

The article considers the main approaches to the notion “bilingualism”, gives the list of classification criteria in the context of sociolinguistic and psycholinguistic aspects of its study, lightens basic notions adjacent to bilingualism.

Key words: bilingualism, diglossy, language contact, interference.

Останні десятиліття характеризуються активним розвитком нового напрямку в мовознавстві – соціолінгвістики. Соціолінгвістика має справу з колом питань, що стосуються природи мови, її суспільних функцій, механізму впливу соціальних чинників на мову та ролі мови у житті суспільства. В теорії ця наука оперує такими поняттями, як мовна ситуація, інтерференція, білінгвізм, диглосія, конвергенція. Стаття присвячена явищу білінгвізму і торкається суміжних із ним понять. Необхідно зазначити, що на сучасному етапі розвитку соціолінгвістика являє собою якісно новий напрям, основою розвитку якого є останні досягнення в області лінгвістики і вивчає мовні і суспільні явища у нерозривному зв'язку. Актуальність статті пояснюється справедливим інтересом до проблеми білінгвізму на сучасному етапі розвитку лінгвістики з боку практики і певних наукових парадигм, причиною якого є існування білінгвальних та полілінгвальних держав і процес глобалізації з практичної сторони та різноманітністю наукових парадигм в апараті соціолінгвістики – з теоретичної. Метою статті є проаналізувати поняття “білінгвізм” та його класифікацію з теоретичного погляду в ході розвитку соціолінгвістики та показати його зв'язок із суміжними поняттями.

Білінгвізм – одне з головних умов сучасної комунікації, яка є невід'ємною частиною практичного та теоретичного аспекту життєдіяльності людини. Білінгвізм є складним та багатогранним явищем. Розробкою теоретичних аспектів білінгвізму в колі соціолінгвістики займалися як вітчизняні (О.С. Ахманова, В.А. Богородицький, Ю.Д. Дешерієв, Ю.О. Жлуктенко, І.А. Ільшєнко, М.І. Ісаєв, В.Г. Костомаров, К. Х. Ханазаров, Л.В. Щерба), так і зарубіжні вчені (У. Вайнрайх, А. Вайс, Е. Хауген). І хоча вивчення явища двомовності вітчизняне мовознавство практикувало досить давно (представлено у працях В.А. Богородицького, Л.В. Щерби), період формування теорії білінгвізму припадає на 50-70 рр. ХХ століття. Але і для сучасних учених це явище залишається актуальним (Ю.І. Студеничник, 1991; Calvet, 1993; Ngara, 1993; Vann, 1996, 1998). Це питання висвітлено у дисертаційних дослідженнях українських та російських учених (Х.З.Багіроков, 2005; Д.С.Бородіна, 2008; Л.П.Діанова, 2011; С.С.Ковальова, 2006; О.О.Колихалова, 1999; С.Г.Ніколаєв, 2006; Е.А.Попкова, 2002; Є.А.Устінович, 2007; Є.К.Чернічкіна, 2007).

Уперше поняття “білінгвізм” було введено у 1038 році В.О.Авроріним, який визначав його як однаково “вільне володіння двома мовами. Інакше кажучи, білінгвізм починається тоді, коли рівень знання другої мови дуже близько наближається до рівня знання першого”. Поняття “білінгвізм” іноді перекладають як “двомовність”, тому у сучасній лінгвістичній літературі ці два слова використовуються як еквіваленти. Але не всі науковці визнають дане ототожнювання у зв’язку з різноаспектним вивченням даного явища. Ю.О. Жлуктенко, наприклад, зазначає, що термін “білінгвізм” є галіцизмом (франц. *bilinguisme*), і використовується, тому що є більш зручним власне рідного слова “двомовність” [5, с.30]. Визначення поняття “білінгвізм” і коло питань, пов’язаних із ним, було предметом вивчення багатьох учених. Деякі з них розглядали це поняття у широкому сенсі. Прикладом є Г. Пауль, який трактує поняття як вплив чужої мови на рідну [10, с.97]. При цьому неважливо, чи то є контакт між мовами, чи реальне володіння двома мовами. Аналогічне визначення цього поняття подає чеський лінгвіст Б. Гавранек. Він трактує феномен білінгвізму як “особливий випадок мовного контакту” [4, с.21]. Інші вчені, розглядаючи питання білінгвізму, говорять про те, що це не явище, а певний процес. Наприклад, Є.М. Верещагін визначає білінгвізм як психічний механізм, що дозволяє людині відтворювати мовленнєві послідовності, які належать до двох мовних систем (виходячи з психологічних процесів) [3, с.87]. Піднімаючи питання про проблему двомовності, вчений зазначає, що той, хто використовує в спілкуванні тільки первинну мовну систему, може бути названий монолінгвом. В окремих же ситуаціях використовується окрема мовна система. В цьому випадку носій двох мов спілкування називається білінгвом. Таким чином, поняття білінгвізму передбачає обов’язкове використання двох мовних систем вираження. Л. В. Щерба під двомовністю розумів здатність тих чи інших груп населення спілкуватися двома мовами [14, с.124]. Ю.В. Розенцвейг говорить, що білінгвізм – це “володіння двома мовами і регулярне перемикання з однієї мови на іншу в залежності від мовної ситуації” [11, с.67]. У. Вайнрайх та І.Б. Мечковська схоже інтерпретують поняття “білінгвізм” – по чергове використання двох мов; при цьому, особи, що це практикують, визначаються як двомовні. За їхньою думкою, “білінгвізм починається тоді, коли мовець однією мовою може продукувати повні осмислені речення іншою”.

Існує група лінгвістів, які дають визначення білінгвізму, пов’язуючи його з іншими поняттями. Наприклад, Г. Зограф у лінгвістичному енциклопедичному словнику використовує його у зв’язку з поняттям “багатомовність”: “використання декількох мов залежно від відповідності комунікативної ситуації” [6, с.45]. О.С. Ахманова, в свою чергу, дає наступне визначення: “те ж саме, що і двомовність; однакове бездоганне володіння двома мовами” [1, с.74]. Інші ж учені, включаючи вітчизняного лінгвіста Ю.О. Жлуктенка, вважають, що у переважній більшості ситуацій дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі [5, с.12]. Радянський соціолінгвіст Л.Б. Нікольський розглядає феномен двомовності в багатомовному суспільстві як “результат природного процесу засвоєння другої і третьої мов в умовах соціальної взаємодії”. Автор наголошує на тому, що термін “білінгвізм” потребує уточнення. Науковець пояснює, що він (білінгвізм) і співвіднесені з ним терміни “одномовність” і “багатомовність” іноді вживаються по відношенню до даної країни або до даного суспільства в цілому, а іноді їх застосовують по відношенню до індивіда, що володіє одним, двома або кількома мовами [9, с.26].

Різноманітність визначень поняття “білінгвізм” обґрунтовується відсутністю єдиного підходу і пояснюється різними поглядами вчених на це складне явище, яке залучає питання психології, лінгвістики, соціології. Цей факт зумовлює його різновиди за різними критеріями. Так, наприклад, класична класифікація білінгвізму Є.М. Верещагіна базується на чотирьох критеріях. Розглянемо їх:

1) білінгвізм оцінюється за кількістю дій, що виконуються на основі даного вміння. За цим критерієм виділяються:

- ☐ рецептивний білінгвізм (білінгв розуміє мовленнєві елементи, що належать до вторинної мовної системи);
- ☐ репродуктивний білінгвізм (білінгв здатний відтворювати те, що він прочитав та почув);
- ☐ продуктивний (білінгв розуміє і відтворює мовленнєві елементи, що відносяться до вторинної мовної системи).

2) білінгвізм оцінюється за співвіднесеністю двох мовних механізмів між собою, коли дві мовні системи можуть функціонувати незалежно одна від одної, чи можуть бути зв'язані між собою під час акту мовлення:

- ☐ чистий білінгвізм (у різних сферах використовуються різні мови);
- ☐ змішаний білінгвізм (мови вільно замінюють одна одну, а між двома мовними механізмами, що відносяться до виникнення різномовного мовлення, виникає зв'язок).

3) білінгвізм оцінюється за співвіднесеністю з певним соціальним колективом:

- ☐ індивідуальний (білінгвізм співвіднесений з одним членом мовної громади, чи з декількома її членами, не пов'язаними між собою);
- ☐ груповий (якщо деяка кількість членів певної мовної громади, що входять за однією з ознак до певної соціальної групи, здатні застосовувати не тільки первинну мовну систему, але і вторинну);
- ☐ масовий (білінгвізм співвіднесений зі всією мовною громадою).

4) білінгвізм характеризується за характеристиками умов вивчення і використання іноземної мови:

- ☐ штучний (засвоєння другої (чужої) мови відбувається у процесі живого безпосереднього спілкування з носіями цієї мови);
- ☐ природний (засвоєння другої (чужої) мови відбувається в процесі її вивчення дидактичним шляхом) [3, с.23-54].

Така класифікація не є єдиною. Існує ще низка критеріїв класифікації такого складного і неоднозначного (як в індивідуально-психологічному, так і в соціально-культурному плані) явища (С.В. Семчинський, О.О. Селіванова, Т.М. Бурда). Так, наприклад, М. М. Михайлов виділяє вісім ознак, що лежать в основі виокремлення типів двомовності: характер компонентів двомовності, ступінь оволодіння ними (подібно до класифікації Є.М. Верещагіна за критерієм кількості дій, що виконуються на основі даного вміння), характер зв'язку білінгвізму з мисленням, ступінь поширеності, метод поширювання, час оволодіння, спосіб оволодіння і форма функціонування двомовності [8,с.90].

Розглядаючи білінгвізм, не можна обійти і термін "диглосія". Його ввів Ч. Фергюсон для позначення двох чи більше різновидів однієї і тієї ж мови, що використовуються деякими мовцями за різних обставин. Однак, щодо цього питання лінгвісти теж неоднозначні. Так, М.М. Михайлов розглядає диглосію як форму літературно-діалектної двомовності [8, с.102]. Л.В. Щерба пояснює

це тим фактом, що літературна мова ніколи не збігається з повсякденною розмовною і завжди є тією чи іншою мірою “іноземною”. Але все ж таки в більшості випадків термін “диглосія” визначається як така форма володіння двома самостійними мовами чи підсистемами однієї мови, коли вони функціонально розмежовані, а вибір мови не залежить від етномовної належності мовців і диктується комунікативною ситуацією [14, с.65]. Необхідно наголосити, що при диглосії мовці роблять свідомий вибір між різними комунікативними засобами й використовують ті з них, що найкраще здатні забезпечити успіх комунікації.

Поняття “білінгвізм” нерозривно пов’язане з поняттям “мовний контакт”, так як характер його залежить, насамперед, від типу мовних контактів. Термін “мовний контакт” був запропонований У. Вайнрайхом у роботі “Мовні контакти”. На його думку, “лінгвістичною сутністю мовного контакту слід уважати функціонування двох мов в одній і тій же комунікативній сфері, зосередженою навколо їх загального носія (або групи носіїв)” [2, с.176]. У вітчизняному мовознавстві зустрічається визначення мовного контакту як “мовного спілкування між двома мовними колективами” (В.Ю. Розенцвейг) [11, с.43]. О.С.Ахманова надає таке тлумачення цього поняття: “зіткнення мов, що виникає внаслідок особливих географічних, історичних та соціальних умов, що призводять до необхідності мовного спілкування людських колективів, що розмовляють іншими мовами” [1, с.314].

Поряд із вище згаданими термінами поняття “білінгвізм” межує з таким процесом, як інтерференція. Інтерференція однієї мови при контакті з іншим – одне з найважливіших соціолінгвістичних питань. Підходячи до проблеми визначення даного поняття, маємо зазначити, що воно визначається по-різному залежно від процесу контактування мов, тобто від процесу взаємодії або ж взаємовпливу мов:

- 1) відхилення в системі мови під впливом іншої системи (інтерференція розуміється як негативний вплив на взаємодію мов) (У. Вайнрайх);
- 2) транспозиція навичок і вмінь з однієї мови в іншу” (інтерференція розуміється як позитивний процес, який сприяє оволодінню другою мовою)(Л.В. Єршова);
- 3) взаємодія систем двох мов унаслідок мовних контактів (інтерференція розуміється як двосторонній процес, який проявляється при контактуванні двох мов) (С.В. Семчинський);
- 4) процес, що діє лише в один бік, на перенесення особливостей рідної мови на досліджувану нерідну мову (розуміння інтерференції виключає двобічність процесу взаємодії мов) (Д.Е. Розенталь);
- 5) тиск, витіснення чужорідної системи з системи рідної мови в момент їх контактування з поступовим ослабленням ступеня та якості тиску, витіснення (Р.А. Вафєєв);
- 6) відхилення від норм у двомовних осіб (У. Вайнрайх).

Розглядаючи інтерференцію, У. Вайнрайх розрізняв дві її стадії:

- 1) відхилення в мовленні білінгва від норми нерідної мови;
- 2) відхилення, які після частого вживання стають звичайними загальноприйнятими в мові білінгва. Необхідно відмітити, що характер інтерференції, ступінь її прояву та поширення залежать від різних чинників, зокрема, від виду двомовності, від способу придбання двомовності, від структури

і системи контактуючих мов. Розуміння інтерференції як взаємопроникнення елементів однієї мови в іншу призводить ці елементи до відхилень від норми [2, с.70].

Таким чином, можемо зробити висновок, що різноманітність трактувань поняття білінгвізму, або двомовності, свідчить про багатоаспектність та актуальність цієї проблеми в лінгвістиці. Ми спробували окреслити низку типологізацій білінгвізму залежно від аспекту його вивчення. Також з'ясували, що в умовах білінгвізму співвідношення між мовами, що взаємодіють, залежить від соціолінгвістичних, психологічних і соціокультурних чинників та той факт, що поняття білінгвізму неможливо розглядати ізольовано, а тільки у сукупності з суміжними поняттями диглосія, мовний контакт, інтерференція.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская Энциклопедия, 1968.
2. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. Вып. 6. – М., 1972. – С. 25-28.
3. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия / Е.М. Верещагин. – М., 1969. – 179с.
4. Гавранек Б. К проблематике смешения языков / Б.К. Гавранек // Новое в лингвистике. Вып. 6. – М., 1972. – С. 39-40.
5. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия / Ю.А. Жлуктенко. – Киев, 1974. – 142с.
6. Зограф Г.А. Многоязычие / Г.А. Зограф // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, – 1990. – С. 267-269.
7. Мечковская Н.Б. Языковой контакт / Н.Б.Мечковская // Общее языкознание. – 1983. – №4 – С. 18-19
8. Михайлов М.М. О разновидностях двуязычия. Двуязычие и контрастивная грамматика / М.М. Михайлов. – Чебоксары, 1987. – 97с.
9. Никольский Б. Синхронная социолінгвістика. М.: Наука, 1976.
10. Пауль Г. Принципы истории языка / Г.Пауль. – М., 1960. – 94с.
11. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты / В.Ю. Розенцвейг. – Л.: Наука, 1972. – 112с.
12. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов / С.В. Семчинський. – К.: Вища школа, 1974. – 83с.
13. Швейцер А. Современная социолінгвістика. Теория, проблемы, метод / А. Швейцер. – М.: Наука, 1976. – 162с.
14. Щерба Л. Языковая система и речевая деятельность / Л.Щерба. – Ленинград, 1974. – 69с.
15. Ferguson Ch. Diglossia / Ch. Ferguson // Word. –1959. – № 4. – P.28-31.